

ПРИНОС КЪМ ИЗУЧАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛЕКСИКАЛНА ПРОЗОДИЯ

(*Морфологични и прозодични аспекти при акцентуването на съществителни имена в българския език*, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2024, ISBN 978-619-7433-99-9 (книжно тяло) ISBN 978-619-7785-00-5 (онлайн) <http://unilib-dspace.nasledstvo.bg/xmlui/handle/nls/40511>)

Доц. д-р Димка Савова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Основите на изследването на българската лексикална прозодия са поставени от Димитър Тилков, Тодор Бояджиев, Христо Кодов и редица други български и чуждестранни лингвисти. През последните години в областта интензивно работи Мирена Пацева, като прави успешен опит да приложи съвременни научни и технологични подходи към нея. Търсенията ѝ са обобщени в монографията *Морфологични и прозодични аспекти при акцентуването на съществителни имена в българския език*. Тя се състои от увод, четири глави, заключение, библиография (с впечатляващ обхват от 341 цитирани заглавия на шест езика, значителна част от които са публикувани през последните години) и индекс на термините.

Първа глава въвежда в теоретичната рамка на изследването, в нея е очертан проблемът за взаимодействието между прозодия и морфология, което не е еднотипно в различните езици. Авторката намира сред тях мястото на българския език, като използва три традиционни противопоставяния по отношение на ударението, според които българският се определя като език с лексикално ударение за разлика от езиците с фиксирано (или предвидимо) ударение, определяно от фонологично правило. Освен това ударението в българския език е определено като нечувствително към тежестта на сричката (т.е. към затворена, съответно, отворена сричка). И трето, българският език е неопределен език, няма т.нар. акцентна област, която да определя броя на сричките, където то може да се появи.

В главата се прави изключително обхванат и информативен преглед на съществуващата литература по въпроса за взаимодействието между морфология и прозодия от гледна точка на най-новите постижения на филологическата наука с акцент върху невролингвистичните, и особено върху психолинг-

вистичните изследвания. Авторката запознава читателя с различни мнения за типологията на морфемите според акцентните им характеристики и приема делението на морфемите на акцентно маркирани и немаркирани с уточнението, че класификацията на акцентно маркираните е специфична както за отделните езици, така и за отделните лексикални класове.

В изложението си по-нататък авторката представя как са отразени прозодичните и морфологичните аспекти на акцентуването в модели на речево пораждаване и възприемане на речта в някои психолингвистични анализи, а също и в съвременни езиковедски изследвания. Прави особено впечатление умението на авторката да изгради една обща методологическа структура от цялото изобилие на автори и гледни точки и да бъде последователна в нейното прилагане към материала си от българския език. В тази обща структура се откроява значението, което Мирена Пацева отдава на формализираните експликативни средства. Авторката се спира на апарата, изработен в т.нар. теория на оптималността, и по-точно на три нейни съвременни варианта. Запознава подробно читателя с развитието на теорията на оптималността и с основните ѝ положения. Основният принцип в тази теория е принципът, според който „се формулират общи ограничения (констрейнти), които по дефиниция са нарушаеми, за разлика от правилата. Тяхното подреждане (ранжиране) очертава спецификата на конкретния език“ (84 стр.).

Във втора глава се очертават прозодичните и акцентните характеристики на различните видове морфemi. Анализът започва с открояване спецификите на коренните морфemi, разделени, според теорията на взаимодействието на Ревитиаду, в три основни групи: 1) маркирани като акцентувани корени, 2) маркирани като неакцентувани или постакцентувани (т.е. такива, при които акцентът е след тях) корени – те изместват ударението извън своята област; 3) немаркирани корени, които позволяват изместване на ударението (напр. в среден род множествено число: *блáто* – *блатá*). Подялбата е илюстрирана чрез формализация с въведените в първа глава термини и видове ранжиране.

По-нататък вниманието на авторката се насочва към акцентуването на префикси и префиксоиди. На базата на анализ, който се изгражда върху широко застъпен преглед на съществуващата по отношение на българския език литература, Мирена Пацева констатира особености на префиксите, разделени според категориалната принадлежност на думите. Спира се на типологичните деления на представките, като възприема набеязаната в най-нови изследвания подялба на лексикални (които добавят специфично значение към значението на основата) и надлексикални (които не променят съществено значението ѝ), както и на вътрешни (по-близо до корена) и външни префикси. Разглежда структурата на прозодичната (акцентната) дума. Спира се и на закономерностите при подялбата на срички и обобщава, че по принцип глаголните представки не се ресилабифицират (т.е. не променят със своето включване

границата на сричките), което ги определя като некохерентни (с коренната морфема).

Авторката се спира специално на префиксите при съществителни с нулев суфикс, които най-често са образувани от префигирани глаголи. Съществителните могат да бъдат от женски и от мъжки род. При съществителните от женски род често се наблюдава преместване на ударението наляво в сравнение с ударението в мотивиращия глагол, което авторката обяснява с ефекта на антиомофонията, т.е. ударението служи за разподобяване на глагола и съществителното. При съществителните от мъжки род има по-изразена нехомогенност, което авторката обяснява с причини от различен характер, включително и психолингвистични.

В следващ раздел на тази глава Мирена Пацева разглежда акцентуването на суфиксите за образуване на съществителни. Извършен е много подробен анализ на езиковия материал с цел да се провери дали за българския език е вярна тезата, че акцентните контрасти са вътрешно присъщи характеристики на суфиксите. Авторката приема опозицията ‚маркирани – немаркирани‘ суфикси, предложена от Ревитиаду. Следвайки други разработки за българския език, тя разпределя прегледа на суфиксите по ономасиологичен структурен тип и започва с мутационните категории. Мирена Пацева обхваща тази изключително многообразна система от суфикси, като последователно прилага към всяка група един и същ тип анализ, който завършва с илюстративна таблица и с обобщение, и по този начин улеснява читателя в проследяването на анализа. В обобщението си за групата Мирена Пацева свързва по-честата маркираност на суфиксите с акцент с обстоятелството, че те променят категориалната принадлежност на мотивиращата дума и имат функция на *глава*, което предизвиква тяхната акцентна изявеност. Докато при следващата група суфикси – транспозиционните – макар че отново е налице промяна на категориалната принадлежност на мотивиращата дума (*живея – живеене*) под влияние на суфикса, онтологичният статус на названието не се променя, затова повечето домашни транспозиционни суфикси не поемат ударението. Така се демонстрира взаимната обвързаност на акцентната изявеност и семантиката (словообразователна и лексикална).

Накрая авторката се спира на модификационните суфикси. Отбелязва, че те заемат междинна позиция между деривационните суфикси и окончанията, като стоят по-близо до суфиксите. А в това си качество те могат да бъдат *глава* на лексикалната единица, но въпреки това най-продуктивните сред тях са немаркирани, а акцентуваните единици са непродуктивни. По-нататък Мирена Пацева си поставя и някои по-обща теоретични въпроси по отношение на наставките.

Следващата морфема, чиито акцентни характеристики се разглеждат в книгата, са съединителните морфемии (интерфиксите). Авторката отбелязва,

че в българския език те не носят ударение, и свързва това обстоятелство с функцията им единствено като структурен елемент без свое значение, което отново потвърждава обвързаността на акцентуването в българския език със семантиката.

Отделен раздел е посветен и на окончанията при съществителните имена, чиято акцентна реализация в българския представлява „пъстра картина“, по думите на авторката. Причините за това разнообразие Мирена Пацева открива в различни сфери. Те могат да бъдат обяснявани с влияние на съществуващите още в праславянския език различни акцентни парадигми. В една голяма част акцентните разновидности са обяснявани от авторката в духа на теорията на водещата роля на *главата* на Ревитиаду. Тази теория се прилага достатъчно непротиворечиво спрямо българския материал, като отчита приемането, че в непроизводни думи *глава* е коренът, а в производни – суфиксът, което означава, че акцентно маркираните окончания не могат да бъдат водеща *глава* и че те могат да реализират акцентните си характеристики само с немаркирани корени и основи. Маркирани с неакцентуваност са окончанията за бройната форма и за звателните форми. А единственото окончание, маркирано като акцентувано, е окончанието -а за ср.р. мн.ч., което се приема за израз на генерализация на славянска архетипна форма. Интересна е идеята на авторката за връзката между зависимия статут, свързан с преобладаващата неудареност на окончанията в българския език (съответно – тенденцията за изместването на ударението напред), и активизирането на аналитичните тенденции в езика.

В края на втора глава Мирена Пацева се спира на членните морфеми, като ги определя като акцентно немаркирани, но с определени изключения, а именно: всички съществителни от женски род на съгласна и около 10 % от едносричните съществителни от мъжки род. Като причина за тези изключения авторката посочва отнесеността на отделните думи към различни акцентни парадигми в праславянския период.

В заключение към главата Мирена Пацева изтъква, че тезата за вътрешно присъщи акцентни характеристики на морфемите е средишна за интерактивния подход, при който се отчита взаимодействието между морфология и прозодия, като подчертава, че тази хипотеза има характер на тенденция, а не на строг закон. И това е според мен по-адекватният подход към сложни езикови явления с голяма вариативност.

Макар че по принцип в българския език ударението е лексикално и се реализира предимно като специфична характеристика на отделните морфеми, авторката, като следва изследвания на други езици с такова ударение, търси и влияние на фонологичния фактор върху ударението, пита се дали в езика ни е налице метрична организация на речта, метрична рамка на думата. Съвсем логично най-изчистен вид това явление придобива в лексикални единици без ясна морфологична структура, затова Мирена Пацева посвещава третата гла-

ва на книгата си на акроними, детска реч, хипокористики и заемки. Спира се най-напред на акронимите, като използва речникови данни за тяхното ударение, но заедно с това прилага и анкета за продуктивно изследване на изговора им. Наблюденията показват, че мястото на ударението се влияе от типа на крайната сричка (лека или тежка), което авторката тълкува като отражение на структурен и честотен фактор. Структурният фактор ограничава тази зависимост само до крайната сричка. Честотният фактор означава, че акцентните характеристики на акронимите отразяват акцентното разпределение в класа на съществителните изобщо, обобщените акцентни тенденции в езика. При тяхното произнасяне се активират налични в езика акцентни и структурни модели. Това твърдение се потвърждава и от наблюденията върху началната детска реч, за която авторката обобщава, че в нея, когато на практика морфологичният фактор не е релевантен, предпочитана е двусричковата структура с начално ударение, т.е. моделът на мораичен, или сричков хорей. При българските хипокористики е водещ същият модел. Накрая Мирена Пацева изследва акцентната адаптация на гръцките заемки в българския език и установява, че ударението на заемките не се променя преди всичко когато е налице пенулитимно акцентуване при имената от женски род на гласна и ултимно ударение при имената от мъжки род, които завършват на съгласна. На базата на анализ на думите със заетия суфикс -и(я), чиято акцентна характеристика варира, се откроява ролята и на друга взаимовръзка – между прозодията и лексикалните класове и групи, които тя маркира, т.е. между прозодията и семантиката.

В четвърта, и последна глава Мирена Пацева се спира върху второстепенното ударение при сложните съществителни имена, за което се твърди, че може да осветли метричната организация на езика. За разлика от главното ударение, второстепенното варира в зависимост от редица фактори (произход на думата, честота на употреба, темп на говорене и др.).

Авторката завършва главата с някои обобщения, а именно: 1) метричната стъпка, характерна за българския език, е хореичната, като подчертава, че стъпковата организация не може да обхване цялостно българската реч. Тя е само тенденция, която включва действието на нарушаеми ограничения и се проявява като немаркиран член в опозицията между хореична и ямбова стъпка. Освен това, по отношение на ударението тя подчертава, че метричното ударение в език с лексикална акцентна система, какъвто е българският, никога не е напълно независимо от лексикалния и морфологичния фактор.

В заключение: представяната монография представява подробно и задълбочено изследване на слабо проучена област. Особено нейно достойнство е всеобхватният поглед върху най-съвременните теории в областта на прозодията, основаващи се на достиженията на когнитивните науки, както и изграждането върху тяхната база на един добре функциониращ модел, който се основава на достатъчно гъвкав механизъм, особено подходящ за изследването

на акцентуването. От друга страна, в обсъждания труд езиковият материал на българския език е изследван в пълнота, със задълбочено познаване на цялата съществуваща литература по въпроса. Изработеният модел се прилага последователно, като са използвани и експериментални средства от различен характер. Бих препоръчала на авторката да продължи своите научни занимания по темата в съпоставителен план, защото това би довело до открояването на много интересни типологически закономерности.

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF BULGARIAN LEXICAL PROSODY

✉ **Dr. Dimka Savova, Assoc. Prof.**

ORCID iD: 0000-0002-4985-4432

Sofia University "St. Kliment Ohridski"

1000 Sofia, Bulgaria

E-mail: dimka.savova60@gmail.com